

Ada Aharoni, *Not in Vain: An Extraordinary Life*, San Carlos, California 1998; ■

xiii + 219 pp. ISBN 1-889-40918-9

יהודי מצרים בימי מלחמת העולם השנייה והשנים הסמוכות לה זכו לפחות לשני חיבורים מחקריים – ספרה של פרופ' גודרון קרמר, שראה אור הן בגרמנית¹ והן בתרגום אנגלי,² מוקדש בפרקיו האחרונים לנושא הזה; ספרו של פרופ' מיכאל לסקיר³ מקדיש אף הוא תשומת לב לתקופה הנידונה. אלא שההיסטוריונים מעוניינים גם בחיבורים אותנטיים של עדי ראיה, יהודים מצרים שגלו מארץ הולדתם וכתבו את זכרונותיהם לאחר מכן.⁴ לספרי זכרונות אלה מצטרף חיבורה של ד"ר עדה אהרוני, מהדורה מורחבת של ספרה בעברית, "תאה – זכרונות מאלכסנדריה"⁵. אהרוני – סופרת, משוררת ופעילה בתנועות למען השלום – היא ילידת מצרים שהשתקעה בישראל ומשמשת כפרופסור בטכניון בחיפה. בספרה היא מגישה לנו מסמכים אותנטיים מהתקופה הנידונה.

המסמכים האלה הם פרי עטה של תָּאָה וולף, יהודיה שנולדה באסן (Essen), גרמניה, בשנת 1907, וחייתה באלכסנדריה משנת 1932 עד שנת 1947, שבהן שימשה אחות ראשית במחלקת הניתוחים של בית החולים היהודי שהיה בעיר. בית החולים התקיים עד שנת 1960, כאשר עבד אל נאצר הלאים אותו (ואת בית החולים היהודי בקהיר) ופיטר את כל הצוות שלו. בזכות שהייתה במצרים, ניצלה תאה וולף מהשואה, שבה נספתה כמעט כל משפחתה. בשנותיה במצרים רשמה תאה וולף חוויות ואירועים מחיי היהודים שפגשה שם ואת התרשמיותיה השונות. את הרשימות האלה מסרה לעריכה – לאחר עלייתה לארץ ישראל בשנת 1947 – לאהרוני, והן נדפסו כלשונו, עם מבואות והערות של העורכת, שגם הוסיפה מספר קטעים מְצֵטָה, בייחוד דברי שירה ופרוזה; חבל שהעורכת לא הכינה גם תוכן עניינים ומפתח.

ייחוד רשימותיה של תאה וולף באופי תוכנן ובדרך כתיבתן. תאה וולף באה בבית החולים במגע ישיר עם רוב שכבות האוכלוסייה היהודית במצרים – ואפילו עם הרבה לא־יהודים. החולים פתחו בפניה את סגור ליבם וביקשו את עזרתה לא רק בענייני בריאות, אלא גם בבעיותיהם האישיות. על כל אלה דיווחה תאה בכנות ובענווה, מבלי לפאר את עצמה – דבר שמגביר את אמינות דבריה. הפרטים על בית החולים היהודי ותפקידו המרכזי בהווי קהילת אלכסנדריה מאלפים גם בכך, שהם שורים בחיים החברתיים של האוכלוסייה. סגל בית החולים, רובו יהודי, היה קוסמופוליטי בהרכבו וכלל רופאים ואחיות בני ארצות שונות; חלקם עסקו גם במחקר, אך כולם שירתו את החולים נאמנה.

השיחות שניהלה תאה וולף עם המטופלים שלה משקפות דעות ומנהגים שהיו נפוצים באותה תקופה בקהילה: החלטות ההורים על נישואי בנותיהם, הימנעות נשים מעבודה מחוץ לבתיהן, פערים בין העשירים לבין העניים, אופנות לבוש ואכילה, יחסים עם המצרים הלא־יהודים, והאווירה הקשה ששררה אצל יהודי מצרים במשך המלחמה (בייחוד בהתקרב צבאו

1 Gudrun Kraemer, *Minderheit, Millet, Nation? Die Juden in Aegypten 1914–1952*, Wiesbaden 1982

2 Gudrun Kraemer, *The Jews in Modern Egypt 1914–1952*, London 1989

3 Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt 1920–1970*, New York 1992

4 ראו: Jacob M. Landau: "Bittersweet Nostalgia: Memoirs of Jewish Emigrants from the Arab Countries," *The Middle East Journal* 35 (2) (1981), pp. 229–235; idem, "The Confused Image: Egypt as Perceived by Jewish Emigrants," *Egypt and Palestine*, eds. Amnon Cohen and Gabriel Baer, Jerusalem 1984, pp. 367–375

5 עדה אהרוני, תאה – זכרונות מאלכסנדריה, ירושלים תשמ"ד.

של רומל לאלכסנדריה). רשימות שונות מתארות את עזרתו של סגל בית החולים ושל גורמים שונים בקהילת אלכסנדריה לקליטתם, סידורם בעבודה או מימון עסקיהם של אותם יהודים שהצליחו לברוח מאירופה (ואפילו מלוב) בימי השואה. מעניין כי במקרים לא מעטים שיתפו מצרים לא־יהודים פעולה בהצלחתם של אותם פליטים ואפילו סייעו בידיהם לעקוף את החוק ולהישאר במצרים או לעלות לארץ ישראל (דוגמאות מובאות על סוהרים, קציני דרכונים, שוטרי נמל, פקידי רכבת ואחרים). המספר הכולל של פליטים יהודים מאירופה, אשר צוות בית החולים עזר לשקומם, מונה אלפים אחדים (עמ' 176).

בסיכום, חיבור מאלף ומרגש גם יחד.

יעקב מ' לנדאו

■ Nadia Zeldes, *The Former Jews of this Kingdom. Sicilian Converts after the Expulsion 1492-1516*, Brill, Leiden 2003, 360 pp.

מיקומה המיוחד של סיציליה, בין מזרח ומערב – בין קיסרות ביונטיון לבין המערב הלטיני, בין עולם האסלאם לבין ארצות הנצרות – נתן את אותותיו בעיצוב תרבותו הייחודית של אי זה, הגדול באי הים התיכון. גם יהודי סיציליה פיתחו ושימרו תרבות בעלת קווי אופי ייחודיים אשר הבולט שבהם הוא, אולי, שימור השפה הערבית היהודית עד המאה ה־17, כארבע מאות שנה אחרי תום השלטון המוסלמי באי.

ב־18 ביולי שנת 1492, כשלושה חודשים אחרי שפורסם בממלכה האיברית, הוצא גם בסיציליה הצו המלכותי המורה על גירוש כל יהודי האי. צו זה שם קץ לנוכחות יהודית בת למעלה מאלף שנה באי, ובה בעת יצר את מה שעתיד היה להיקרא "בעיית הנוצרים החדשים", או כפי שכונו המתנצרים במסמכים הסיציליאניים בני הזמן, ה"ניאופיטי" — (neofiti) מיוונית: השתולים החדשים). גירת הגירוש נתנה תנופה אדירה לגל של המרות דת ולהיווצרותה של מושבה הולכת וגדלה של "נוצרים חדשים", שהמשיכה לשמור על זהות נפרדת בעיני הסביבה הקתולית וכן בעיני עצמה. ייחודה של ההיסטוריה והתרבות הסיציליאנית נתן את אותותיו גם בקהילה זו והוא הנותן הצדקה מלאה לחקור קהילה זו בנפרד מקהילות אחרות של אנוסים בספרד, בפורטוגל, באיטליה ובעולם החדש.

ד"ר נדיה זלדס נענתה לאתגר בספרה החדש, בהקדישה אותו למחקר אינטנסיבי ומעמיק של קהילת הניאופיטי בסיציליה למן הגירוש ועד למותו של פרננדו הקתולי מלך סיציליה, בשנת 1516.

הספר פותח בפרק מקיף הדן בתהליך התהוותה של קהילת הניאופיטי. מסקנת הפרק היא כי קהילה זו נבנתה מכמה גלי המרה: הראשון קדם לגירוש, השני התרחש בין פרסום הצו ועד ליישומו המלא בינואר 1493, והשלישי מקורו בשיבתם של גולים שהמירו וחזרו לממלכת סיציליה.

הפרק השני מתחקה אחרי גורלם של הניאופיטי בדור הראשון שלאחר הגירוש, ובמסגרתו בוחנת המחברת גם את מעמדם החוקי וגם את מידת השתלבותם האקטואלית בחיי החברה והכלכלה. מסקנתה המעניינת גורסת כי מדיניותה המכוונת של ממלכת סיציליה מנעה מהניאופיטי מלתפוס את מקומם כפרטים בחברה הנוצרית, וראתה בהם קבוצה מובחנת שהופלתה לרעה במיסים כבדים במיוחד אך וכתה, מאידך גיסא, גם להגנה מיוחדת. אשר להשתלבותם הכלכלית

של הניאופיטי, מאשר מחקרה של ד"ר זלדס את ההיפותיזה שהעלה בזמנו ההיסטוריון הסיציליאני כרמלו טראסלי (Carmelo Trasselli) שהניאופיטי המשיכו למלא את תפקידם ההיסטורי של יהודי האי, דהיינו זה של יסוד עירוני ויוזם בחברה הסיציליאנית, החקלאית מיסודה. לעומת זאת, מבחינה חברתית, מגיעה המחברת למסקנה, כי חשדנות ופקפוק בכנותם וטוהר כוונותיהם של הניאופיטי מנעו את השתלבותם בחברה הנוצרית, והותירה אותם במעין מעמד ביניים מפקפק של מי שכבר אינם יהודים, אך בוודאי לא הגיעו למעמד של נוצרים "אמיתיים".

הפרק השלישי מתאר את יסודה של האינקוויזיציה הספרדית בסיציליה, ומתחקה אחר שיטות הפעולה שלה ואחר התבססותה ופריסתה תוך הרחבת מעגל הנוצרים שנפלו ברשתה. הנתונים שנאספו מלמדים, שמה שהחל כרדיפת נוצרים חדשים התרחב עד מהרה וכלל גם נוצרים ותיקים שעמדו בקשרי מסחר עם ניאופיטי. רדיפות האינקוויזיציה גרמו להתרוששות כלכלית הדרגתית, תחילה של הניאופיטי בלבד, שנעשו במיטת כבוד ובהפקעת רכושם, ובשלב מאוחר יותר של אוכלוסיית האי כולה. מנגד, הצמיחה הפגיעה הכלכלית הקשה התנגדות חריפה לאינקוויזיציה ולפעולותיה, בעיקר בקרב קבוצות עילית באי.

הפרק הרביעי והאחרון מנסה לשרטט דיוקן ציבורי ואישי של הניאופיטי. זה הוא, אולי, הפרק המעניין ביותר של הספר, ובמהלכו מנסה ד"ר זלדס לבחון את תפיסותיהם הדתיות של הנוצרים החדשים, את המאפיינים התרבותיים שלהם ובעיקר את הזהות העצמית שלהם. המחברת עושה זאת מתוך שלוש זוויות ראייה שונות: מתוך זווית הראייה החיצונית של דו"חות האינקוויזיציה המאשימים אותם בהתייחדות, מתוך ראיות כמראובייקטיביות על תרבותם החומרית ומתוך דבריהם של הניאופיטי עצמם כפי שהם באים לידי ביטוי במכתביהם ובצוואותיהם. מסקנתה של המחברת היא כי הזהות הקבוצתית של הנוצרים החדשים נשמרה: הם המשיכו לחיות באותן שכונות ולעסוק באותם מקצועות שבהם עסקו כיהודים. הם שמרו על זהותם הקבוצתית הנפרדת, בעיקר על ידי קשרי משפחה הדוקים ואנדוגמיה. עם זאת, רק עדויות ספורות מעידות על תודעה של זהות דתית חלופית פעילה ומודעת העשויה להצדיק את התואר "אנוסים". אחת הדוגמאות הבודדות ויוצאות הדופן היא זו של פייטרו ג'אקובו דה בולוניה, איש פלרמו, שהואשם בקיום טקסי תפילה יהודיים בבית כנסת מחתרת.

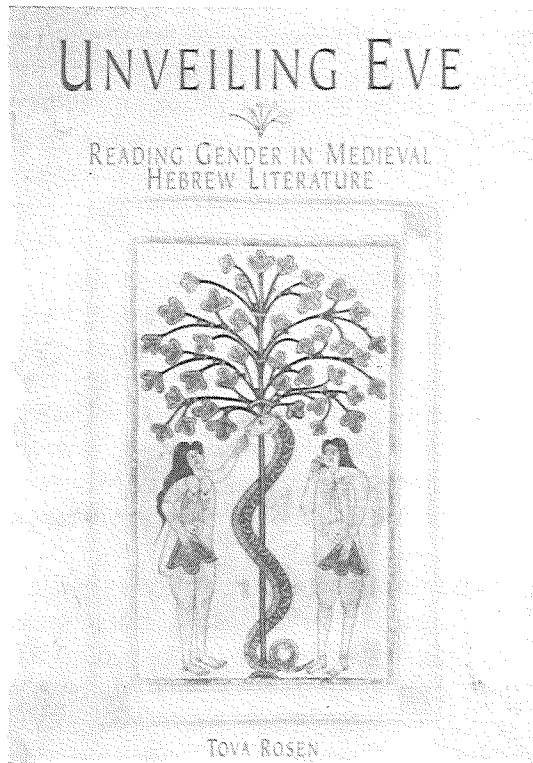
רק בדברי הסיכום נוגעת המחברת בקשר בין מסקנות מחקרה לבין השאלות הקלסיות הנוגעות לתופעת האנוסים, שהעסיקו את מחקרי מדע היהדות מקדמת דנא. אחת המרכזיות שבהן היא פשר האופן השונה שבו הגיבו יהודי ספרד על גזירות הדת שנגזרו עליהם ואשר בפניהן התגוננו בהמירם את דתם, לפחות כלפי חוץ, לעומת תגובתם של יהודי אשכנז שבחרו יותר ב"קידוש השם". נראה שהמחברת מקבלת באופן עקרוני חלוקה זו ואף תומכת בזהירות בהסבריו של המזרחן ברנרד לואיס, הרואה בתגובת ההמרה של יהודי ספרד השפעה של תפישת ה"תקיעה" המוסלמית (ההיתר להופיע בזהות שאולה בזמן סכנת חיים). בתופעת הניאופיטי בסיציליה בעלת משקעי התרבות האסלאמיים העמוקים, רואה המחברת הוכחה נוספת לתיזה של לואיס.

ספרה של ד"ר זלדס מתבסס על מקורות ראשוניים אשר רובם מצויים עדיין בכתבי יד: תעודות נוטריוניות, פקודות וצווים של המינהל המלכותי בסיציליה ובארגון, רשימות האינקוויזיציה הספרדית ובכללם ספרי חשבונות המפרטים הוצאות והכנסות במשך שנות פעילותה, וכן מכתבים שהותירו אנשי התקופה. מעניין באופן מיוחד הוא השימוש שד"ר זלדס עושה ברשימות שערכו בלברי האינקוויזיציה כאשר עיקלו את נכסיהם של החשודים במינות ובהם ספרים, כלי פולחן וכלי נשק. חלק ממקורות אלו מוגש לקורא בנספחים המצורפים לספר בנוסף לנספח מועיל על תאריכים, מטבעות, מידות ומשקלות ומפתח כללי.

מרים פרנגל

Tova Rosen, *Unveiling Eve: Reading Gender in Medieval Hebrew Literature*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2003. xvi + 264 pp.

לפנינו מחקר מקיף ראשון הבוחן מנקודות מבט מגדריות את הספרות העברית בימי הביניים. טובה רוזן מציגה תמונה מפורטת, מורכבת ומגובשת, של שירת החול והקודש האנדלוסית, הסיפורת המחורזת והשירה, שנכתבו באסכולות של ספרד הנוצרית, ואליהם היא מצרפת נציג מרכזי של הספרות העברית באיטליה, עמנואל הרומי ו"מחברותיו". הספר מציג בחלק מפרקיו מיתווה מגדרי של הקורפוס העשיר והמגוון הזה, המאפשר לקוראים לעמוד על קווי המיתאר המרכזיים שלו ואילו בפרקים אחרים הוא מתמקד ב"קריאה" של חלק מן הפרטים המרכיבים מיתווה זה. במבוא מציגה רוזן את הרקע ההיסטורי והספרותי של היצירות שהיא דנה בהן, ואת ההנחות המתודולוגיות והתשתית התאורטית שעמן היא ניגשת לניתוח הטקסטים. הפרק הראשון מוקדש למערכת הסוגות בשירת החול האנדלוסית ולזיהוי מאפייני היסוד המגדריים של הסוגים השונים; הפרק השני כולל דיון בשירת החשק האנדלוסית; בפרק השלישי חושפת רוזן קווי דמיון בין דרכי עיצובה של האשה בספרות לבין דיונים פואטיים בסגולותיה של השירה ובמאפייניה; בפרק הרביעי היא דנה בדרכי עיצובה של הנשמה כדמות אלגורית נשית בשירי קודש ובשער הראשון ב"ספר המשלים" של יעקב בן אלעזר; הפרק החמישי והשישי כוללים קריאות צמודות בסיפורים המחורזים שנכתבו במסגרת הפולמוס על הנישואים בספרד הנוצרית בראשית המאה הי"ג ובסיפורים אחדים מ"מחברות עמנואל". בשני הפרקים האחרונים, השביעי והשמיני, רוזן מנתחת סיפורים מחורזים שבמהלכם גברים מופיעים מחופשים לנשים ונשים מופיעות מחופשות לגברים, וסיפור נוסף שבו גבר מביע משאלה להפוך לאשה. הדגמים התאורטיים והיישומיים שרוזן משתמשת בהם בקריאות המגדריות הכלולות בספר, מבוססים על שילוב של הנחות ייסוד מן הדקונסטרוקציה עם תאוריות פמיניסטיות אנגלר-אמריקאיות וצרפתיות, דגמים פסיכואנליטיים ומחקרים מגדריים של ספרות ימי הביניים הנוצרית והערבית.

■ **ספר השומרונים**, בעריכת אפרים שטרן וחנן אשל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, רשות העתיקות והמנהל האזרחי ליהודה ושומרון – קצין מטה לארכיאולוגיה, תשס"ב. 692 עמ' + תוכן עניינים באנגלית.

העדה השומרונים מונה כיום כשש מאות איש בלבד המתגוררים בשכם ובחולון. דומה שלמרות ממדיה הקטנים של העדה, תולדותיהם ממשיכות לעורר סימני שאלה רבים. מאז שיצחק בן-צבי ז"ל פירסם בשנת תרצ"ה את "ספר השומרונים" – שעסק בתולדותיה, "ישוביה, דתה וספרותה של עדה זו – לא פורסם כל חיבור עברי מקיף המציג בפני הקורא את החידושים המחקריים השונים בנושא זה. ספר זה, המכנס שלושים מאמרים של חוקרים מהארץ ומחול, נכתב מתוך רצון למלא את החסר. הספר פורסם בפני הקורא מאמרים העוסקים במיגוון רחב של תקופות וסוגיות הנוגעות למחקר השומרונים, למן המסורות המקראיות על אודותם ועד לשאלת מעמדם של השומרונים כיום בשכם תחת הרשות הפלסטינית. הספר מחולק לארבעה שערים: אזור השומרון בתקופת האשורית, הבבלית והפרסית; השומרונים בתקופת ההלניסטית, השומרונים בתקופת הרומית-הביזנטית; השומרונים בימי הביניים ובעת החדשה. בסוף הספר ניתנים ציונים ביוגרפיים של הדמויות העיקריות שעיצבו את התקופה וכן רשימה ביבליוגרפית מקיפה של מקורות ראשוניים ומקורות משניים.

■ **עמוס דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר-שבע, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ג. 256 עמ'.**

בעשרות השנים האחרונות התעוררה התעניינותם של חוקרים במסורתיה של הלשון העברית ובתרומתן להבנת תולדותיה של העברית בתרמקראית. מחמת איהרציפות של העברית כלשון דיבור, יש חשיבות במחקר מסורות הקריאה ושיטות הניקוד, כדי לעמוד על השינויים שחלו בשפה. הספר שלפנינו מציע נקודת מבט חדשה באמצעות דיון במסורת הלשון של יהודי ספרד ומרחב תרבותה במאה הטי"ו, כפי שהיא משתקפת מניקודיהם של מחזורים על פי מנהג ספרד לשלושה רגלים ולשבתות מיוחדות, ובראשם מחזור שבכ"י קופנהגן 30, העשיר בפיוטים ובטקסטים בתרמקראיים של לשון חכמים.

■ *Hispania Judaica Bulletin* 3 (5769/2000). Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, Institute of Jewish Studies, 231 pp.

כתב העת שלפנינו דן בתולדות יהודי חצי האי האיברי ומציע לקהל הקוראים מאמרים הדנים בהיסטוריה של יהודי האזור ובתרבות, בפילוסופיה, מיסטיקה, פולקלור, אומנות, מוסיקה, שפות ודיאלקטים של הקהילות היהודיות השונות שפרחו על אדמת חצי האי. מלבד מאמרים כולל הגיליון ביקורות על ספרים על יהודי חצי האי האיברי, ביבליוגרפיה מפורטת של מאמרים שפורסמו לאחרונה בנושאים אלה, סיקורות על אודות ספרים חדשים ומידע על כנסים אקדמיים בנושא ספרד.

להלן רשימת המאמרים המופיעים בגיליון הנוכחי:

Ronit Meroz, 'Zoharic Narratives and their Adaptations'; Nahem Ilan, 'The Jewish Community of Toledo at the Turn of the Fourteenth Century'; Nadia Zeldes, 'The Extraordinary Career of Ferrando de Aragona: A Sicilian Converso in the Service of Fernanndo the Catholic'; Claude Bernard Stuczynki, 'Two Minorities Facing the

Iberian Inquisition: The "Marranos" and the "Moriscos"; José Ramon Magdalena Nom De Déu, 'A Fifteenth-Century Hebrew Manuscript from the Aljama of Perpignan'.

Andrée Aelion Brooks, *The Woman Who Defied Kings: The Life and Times of Dona Gracia Nasi. A Jewish Leader during the Renaissance*, St. Paul, Minn.: Paragon House, 2002, 596 pp.

דמותה של דונה גרציה הציתה את דמיונם של כותבים רבים במהלך הדורות. הצלחתה לחצות גבולות דתיים ומגדריים ולפעול בתחומים פוליטיים וכלכליים, שרק ליהודים מעטים ניתנה בהם דריסת רגל, הוצגו במאה הייט ואילך כדוגמה ומופת להשתלבותם של יהודים בחברה הכללית. הספר המוגש כאן לקורא מציג ביוגרפיה מקיפה על אודות חייה של דונה גרציה תוך כדי שימוש – לעתים באמצעות עוזרי מחקר – במקורות ארכיונים חדשים מגוונים, בעיקר מאיטליה.

■ מהות – כתב עת ליצירה יהודית, כד (קיץ תשס"ב), מכון הברמן למחקרי ספרות: גנזי מיכל – מחקרים בתרבות יהודי תוניסיה וצפון אפריקה, 284 עמ'.

בחוברת זו כינס העורך, צבי מלאכי, שבעה עשר מחקרים ורשימות פרי עטה של ד"ר מיכל מלאכי (שרף) ז"ל, שנפטרה בחורף תשס"א. המחקרים בחוברת הם מעובונה של המחברת, ורובם לא ראו אור קודם לכן. מיכל מלאכי (שרף) היתה חוקרת חלוצה וחשובה של יהדות תוניס וצפון אפריקה. היא מילאה תפקיד מרכזי בהוצאה לאור של כתב העת "מהות", ופרסמה בו חלק מעבודותיה. הנצחת פועלה באופן זה היא דרך ראויה ביותר, המזכה גם את הרבים. ערך מיוחד יש דווקא במאמרים וברשימות שלא זכתה להשלים את עריכתם. גם אם אין זו דמותם הסופית כפי שקיוותה לראות, הם יוכלו לשמש מעתה ואילך תשתית למחקרים של מלומדים אחרים.

עיון בכותרות המאמרים והרשימות חושף את טווח ההתעניינות והעיסוק של מיכל מלאכי (שרף) כחוקרת: הפיזות בצפון אפריקה, הספרות העממית לסוגיה, מנהגים ומסורות, הצינונות בתוניסיה והעיתונות היהודית בצפון אפריקה. להלן הכותרות על פי סדרן: ראש חודש טבת (אלבנאת) בתוניסיה; סעודת יתרו מקורות ומחקרים; מנהג "לילת אלבסיסה" בתוניסיה; שירים וסיפורים בערבית יהודית בהגדה של פסח בתוניסיה; פנקסי בית הכנסת התוניסאי לחקר השמות של יהודי תוניסיה; על משחק כרטיסים מתוניסיה; עליות לקברי קדושים וסיפורי קדושים בתוניסיה; אמונות עממיות של יהודי תוניסיה; הוראת השפה העברית בשלוש ערים בצפון אפריקה; הפעילות הצינונית בעיר נאבל בתוניסיה; השתקפות יחסם של יהודי גרבה לרעיון הצינוני; מסעות לארץ תוניסיה; שירת רבי משה בוג'נח מטריפולי ורבי אליהו סידבון מתוניס; מגילת היטלר בצפון אפריקה חיבורים נוספים על השואה; חביבה מסיכה אמנית יהודית בתוניסיה; על שלושה שבועונים יהודיים באלג'יר.

■ יוסף דחוחיהלוי (עורך), אפיקים – לתחיה רוחנית וחברתית, להגנת זכויות ולעצמיות גאולות, גליון קכג-קכד (ניסן תשס"ג)

כתב העת "אפיקים", יוצא לאור זה עשרות שנים על ידי עורכו המסור יוסף דחוחיהלוי, ועוסק במיגוון נושאים, המופיעים גם בגליון זה. בין היתר יש בגליון הנסקר מאמרים על נושאים חברתיים כמו מאמרו של שלמה סבירסקי על הוצאות משקי הבית לחינוך ומאמרה של צביה גבע על עובדים זרים. כדרכו של כתב עת זה מובאים בו מספר רב של מאמרים על יהודי תימן. נציין מביניהם את מאמרו החשוב של יוסף טובי על עיתות משבר בהנהגה היהודית בתימן, מאמרו של משה גברא על סופרים בתימן ומאמרו של זהר עמר על אכילת ציפורי דרור במסורת יהודי תימן.

חלק גדול מן הגליון מוקדש לפרשיות מחיי התימנים בארץ: על ילדי תימן החטופים כתבו יעל צדוק, שושי זייד ונתן שיפריס. מרגשת במיוחד עדותו של שלמה פּיכמן, שהוא עצמו ילד תימני שנחטף; מאמרים אחדים דנים בפרשת עמקה, בה גורשו משפחות של תימנים ממושב עמקה בגלל סירובן לשלוח את ילדיהן לחינוך של זרם העובדים. מדור מיוחד קובעת לה השירה, ובו שירים חדשים משל רצון הלוי ומאמרים על שירה שכתבו יהודה רצהבי ואחרים. גליון עשיר זה אף מביא בפני הקוראים סיקורות וביקורות על ספרים רבים.

■ חיים טולידאנו וחיים בנטוב, פי חכמים – להרה"ג למשפחת טולידאנו זצ"ל, הוצאת אורות יהדות המגרב, לוד תש"ס. 531 עמ' + XLIV עמ' בצרפתית ובאנגלית אבות משפחת טולידאנו גורשו מספרד, ולאחר שהות קצרה בסלוניקי היגרו למרוקו, והשתקעו במכנאס. בני המשפחה, חיים טולידאנו ואחינו חיים בנטוב, ערכו וההדירו חלק מכתבי אבות המשפחה, והספר כולל חמישה חיבורים.

החיבור הראשון שבהם הוא "אבות ראשונים", לקט מכתבי אבות המשפחה. השני הוא "יד ידיה", חיבורו של הרב ידידיה טולידאנו (1883-1943) מרבני ומחנכי מכנאס. החיבור כולל פירושים לתנ"ך ולמאמרי חז"ל, פסקי הלכה ולקט דינים ושטרות ומכתבים בנושאים שונים. לחיבור זה מצורף מאמר על טקסי מיתה וקבורה בקהילת מכנאס, פרי עטו של חיים טולידאנו, בן הרב ידידיה. החיבור השלישי הוא "ויזרע יצחק", כתבי הרב יצחק ניסים טולידאנו (1862-1918) תלמיד חכם וסוחר ספרים. כתביו כוללים יומן מסע של ביקור שערך בארץ ישראל בשנת 1902, ובו תיאור מפורט של קברי הקדושים בארץ, וכן רשימות שונות. החיבור הרביעי הוא "מאיר עינים", שנכתב בידי הרב מאיר טולידאנו (נולד בשנת 1886) מרבני ומחנכי מכנאס. החיבור, שנערך על ידי משה עמאר, כולל פסקי דין שונים וחיידושים על התנ"ך ומאמרי חז"ל. החיבור האחרון הוא "חביב ונחמד", שנכתב בידי ר' חביב טולידאנו (1900-1957), ממחנכי העיר מכנאס. החיבור, שנערך על ידי משה עמאר, כולל רשמי מסע בישראל בשנת 1951 וכן רשימות שונות.

מנשה ענוי